

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА СПОГАДАМИ Е. БЕНЕША

У статті проаналізовано зовнішньополітичну діяльність другого президента Чехословацької республіки Е. Бенеша напередодні та в роки Другої світової війни за його власними мемуарами. Відзначено роль Е. Бенеша у налагодженні дипломатичних відносин із лідерами провідних країн антигітлерівської коаліції, створенні чехословацького уряду в екзилі, організації боєздатних чехословацьких військових підрозділів для боротьби із нацизмом.

Ключові слова: Е. Бенеш, Друга світова війна, зовнішня політика, нацизм, Чехословаччина.

Oleh Melnychuk

CZECHOSLOVAKIA'S FOREIGN POLICY ON THE EVE AND DURING THE WORLD WAR II ACCORDING TO THE MEMOIRS OF E. BENES

The article analyzes the foreign policy activities of the second president of the Czechoslovak Republic, E. Benes, on the eve of and during the Second World War, based on his own memoirs. The author emphasizes the role of E. Benes in establishing diplomatic relations with the leaders of the leading countries of the anti-Hitler coalition, creating the Czechoslovak government in exile, and organizing combat-ready Czechoslovak military units to fight Nazism.

Keywords: E. Benes, World War II, foreign policy, Nazism, Czechoslovakia.

У 2007 р. у видавництві «Академія» у Празі побачило світ трьохтомне видання спогадів Едварда Бенеша, визначного державного та політичного діяча, другого президента Чехословацької республіки. У першому томі спогадів, що має назву «Мюнхенські дні» автор розкриває: роль та значення Першої світової війни для утворення нових незалежних держав у Європі; проблеми європейської, а також внутрішньої політики чехословацької держави до Мюнхена; події, що призвели до укладення Мюнхенської угоди та розчленування, а згодом й окупації території Чехословаччини.

Другий том «Від Мюнхена до нової війни і нової перемоги» є змістовим продовженням подій, викладених у першому. У ньому Едвард Бенеш висвітлює свою діяльність в еміграції, напередодні і в роки Другої світової війни. У третьому томі зібрані документи, що стосуються життя та діяльності Едварда Бенеша.

Метою статті є аналіз зовнішньополітичної діяльності другого президента Чехословацької республіки Е. Бенеша напередодні та в роки Другої світової війни за його власними мемуарами.

Після укладення Мюнхенської угоди керівництво нацистської Німеччини дало зрозуміти Е. Бенешу, що не бажає бачити його в майбутньому очільником держави. В разі, якщо він добровільно не покине своєї посади, уряд німецький уряд пообіцяв «ставитися до Чехословаччини із усією безжальністю». Подібні погрози були продубльовані як офіційними, так і неофіційними каналами. Крім того, на думку автора, представники європейських країн також сприймали його як символ демократичної та антинацистської політики, наступника Т. Масарика. Врешті-решт 26 вересня А. Гітлер відкрито оголосив Е. Бенеша своїм особистим ворогом. В таких умовах президент Чехословаччини прийняв рішення піти у відставку, повідомивши про це новостворений уряд у своєму листі та виступивши перед чехословацьким народом по радіо [2, с.5]. У виступі Е. Бенеш просив своїх співгромадян, незважаючи на події у Мюнхені, «утримуватися від взаємних звинувачень і докорів на адресу інших держав, уникати сварок між собою і не втрачати ні впевненості в собі, ні віри в себе». Він зазначив, що залишатиметься вірним принципам демократії і працюватиме для нації в іншому місці [2, с.6]. Після цього він виїхав із своєю сім'єю до Сезімов-Усті на півдні Чехії. Він планував побути там декілька тижнів, щоб підготуватись до виїзду до Швейцарії чи Англії, щоб потім переїхати до Сполучених Штатів Америки, де, за запрошенням друзів, мав обійняти посаду професора соціології у Чиказькому університеті. Однак, під тиском німецького уряду, Е. Бенеш був змушений раніше виїхати до Англії, де за його словами, почав готуватися до опору нацизму в умовах нової світової війни, яка за його розрахунком мала початися не пізніше травня-червня 1941 р. з нападу на Польщу. З Англії Е. Бенеш мав постійний зв'язок із Батьківщиною, включно до лютого 1939 р., коли він переїхав до Америки [2, с.8].

Характеризуючи остаточну окупацію Німеччиною Чехословаччини у березні 1939 р., Е. Бенеш засуджує «ганебну політичну поведінку» тодішнього чехословацького керівництва та «свідому і підлу зраду» Й. Тисо і його команди, які «встромили кинжал у спину власного народу». Таке ж звинувачення автор

висуває послам Чехословаччини в інших країнах, які не доклали належних зусиль для спроби дипломатичного врегулювання конфлікту. Нікчемними автор вважає і гарантії, надані західними країнами Чехословаччині під час укладення Мюнхенської угоди. Він звинувачує західну дипломатію у потуранні агресору, в результаті чого керівництво цих країн не мало змоги реально оцінити загрозу нацизму та належним чином підготуватися до майбутньої війни [2, с.11].

Після переїзду до США Е. Бенеш був здивований гостинним прийомом та словами підтримки, висловленими як на його адресу, так і громадян Чехословаччини, які, на думку американців, як нація, заслуговують бути вільними, а колишній президент матиме можливість повернутися на свою батьківщину. Е. Бенеш пробув в Чикаго з лютого по липень 1939 р., читаючи курс лекцій з демократії в усіх відомих університетах Північної Америки. Саме тут його застала звістка про окупацію нацистською Німеччиною Чехословаччини. Автор стверджує, що з цього часу він відчув себе вільним від попередніх зобов'язань, які тимчасово наклав на себе і має право вільно говорити і діяти. Світ мав чути голос Першої Чехословацької республіки [2, с.14].

Вже 16 березня 1939 р. Е. Бенеш надіслав телеграми президенту Рузвельту, а також міністрам закордонних справ Чемберлену, Даладье, Литвинову, в яких відкрито засудив дії нацистської Німеччини. А 19 вересня проголосив знамените радіозвернення до американського народу, в якому здійснив короткий огляд вересневої кризи, акцентуючи увагу на несправедливому ставленні західних країн до Чехословаччини, відданої на поталу Гітлеру ще у вересні 1938 р. Тепер він попереджав, що загроза бути окупованими чекає на переважну більшість країн Європи [2, с.15]. Після цього уряд США в офіційній ноті від 20 вересня відмовився визнати Німецький протекторат Богемії та Моравії. Дії Німеччини засудили й інші країни, посилаючись на цілковите порушення Мюнхенської угоди. Рішучу ноту протесту висловив і уряд Радянського Союзу, однак дотримувався такої позиції лише до 1 січня 1940 р. через подальшу співпрацю з нацистською Німеччиною [2, с.16].

Саме з цього часу відбувається формування чехословацького руху опору за кордоном. Його активними учасниками були: Ян Масарик, колишній посол Чехословаччини у Лондоні; Володимир Гурбан, посол Чехословаччини у Вашингтоні; Ян Папанек, консул у Пітсбурзі. Саме за їх підтримки в Чикаго був заснований перший тимчасовий політичний центр опору. Організовано чи стихійно

подібні рухи були оформлені в Лондоні, Парижі, Москві, Варшаві. Було встановлено контакт із більшістю колишніх чехословацьких дипломатичних і консульських представництв. До руху були долучені також чехословацькі офіцери служби військової розвідки Міністерства національної оборони [2, с.18].

Після окупації Чехословаччини тисячі солдатів та офіцерів змушені були втікати спочатку до Польщі, Угорщини, Югославії, Румунії, Туреччини, а звідти до Франції. Там вони отримали можливість вступити до Іноземного легіону, з тим, щоб у майбутньому створити незалежну чехословацьку армію.

Перед від'їздом із Америки Е. Бенеш 28 травня 1939 р. мав зустріч із президентом Ф.Д. Рузвельтом. Президента США автор характеризує як освіченого і далекоглядного політика, добре обізнаного у справах європейської політики, у тому числі й кризи навколо Мюнхена. У ході бесіди було обговорено можливість майбутньої війни у Європі та спрогнозовано реакцію та поведінку європейських держав в цих умовах. Визначено роль США у майбутній війні. Рузвельт запевнив Е.Бенеша у тому, що американський уряд не визнає нацистської окупації Чехословаччини і вірить у можливість відновлення незалежності держави. 12 липня 1939 р. Е. Бенеш відправився до Європи, сподіваючись встигнути до нападу Німеччини на Польщу [2, с.24].

Прибувши до Англії Е. Бенеш 27 липня 1939 р. був запрошений на обід за участю 40 англійських політиків, який організував Вінстон Черчилль, на якому було обговорено тривожне міжнародне становище у Європі, що склалося останнім часом через агресивні дії Німеччини. Усі виступаючі висловили підтримку Чехословаччині в подальшій боротьбі за національне визволення [2, с.27].

Після тривалих переговорів Е. Бенеша із французьким урядом йому все-таки вдалося добитись створення Паризького чехословацького національного комітету, який був визнаний Францією 17 листопада, а Великобританією - 20 грудня 1939 р. Національний комітет заснував свою штаб-квартиру в Пенсільванії [2, с.35]. До падіння Франції у червні 1940 р., незважаючи на несприятливі умови роботи, комітету вдалось добитись певних успіхів, серед яких і організація у Франції першої чехословацької дивізії. Після капітуляції Франції ціною надзвичайних зусиль вдалося перевести уцілілі чехословацькі частини до Великобританії [2, с.37].

З нападом Німеччини на Норвегію, Е. Бенеш розпочав переговори щодо створення чехословацького уряду на британській території, шляхом розширення складу Національного комітету. Переведення чехословацьких військових підрозділів до

Великобританії значно посилило позиції чехословацької сторони. Врешті у листі до Е. Бенеша від 18 липня 1940 р. лорд Галіфакс підтвердив визнання чехословацького уряду в складі: Едвард Бенеш, другий Президент Чехословацької Республіки; прем'єр-міністр, Ян Шрабек та 11 членів уряду (в т.ч. 8 чехів та 5 словаків). Офіційна заява з цього приводу була зроблена Вінстоном Черчілем в Палаті громад 23 липня 1940 р.

Функції тимчасового парламенту покладалися на Чехословацьку державну раду, яка мала складатися з представників найважливіших політичних і суспільних течій чехословацького суспільства і діяти як дорадчий і контрольний орган, діяльність і компетенція якого буде визначена спеціальним указом Президента Республіки за погодженням з урядом [2, с.39]. 24 липня 1940 р. Е. Бенеш передав перше політичне послання на батьківщину, в якому констатував підтвердження міжнародного статусу Чехословацької республіки і закликав до боротьби із нацизмом до переможного кінця.

25 жовтня 1940 р. був підписаний договір між Яном Масариком та лордом Галіфаксом про правовий статус чехословацької армії, її технічну організацію, її відношення до англійських військ і взагалі питання її фінансування. Договір також визначав право розпоряджатись чехословацьким золотом, що знаходилося в банку Великобританії. Документ окреслював також основні напрямки співпраці з підготовки Великобританії і Чехословаччини до відновлення економічного життя республіки відразу після закінчення війни [2, с.43].

Серед проблем, з якими довелося зіткнутися закордонному чехословацькому уряду був, передусім, кризовий стан армії, переведеної із Франції до Великобританії. Це стосувалося як морального стану солдатів та офіцерів, так і проблем із фінансовим забезпеченням. Усіх їх вдалося остаточно уладнати лише в 1942-1943 рр. Було докладено багато зусиль до формування чехословацького уряду однодумців, оскільки неузгодженості, а нерідко і конфліктні ситуації серед його членів, негативно позначалися на його роботі [2, с.44].

Не аналізуючи мотивів укладення Пакту Ріббентропа-Молотова, а викладаючи лише факти, Е. Бенеш неодмінним наслідком вбачав напад Німеччини на Польщу, про що він відкрито заявив на зустрічі із радянським послом у Великобританії І. Майським. Із розмови з послом, Е. Бенеш зробив висновок, що у разі початку світової війни Радянський Союз намагатиметься якнайдовше залишатися нейтральним, а після виснаження воюючих сторін втрутитися з

метою поширити ідеї комунізму в Центральній та Східній Європі. В таких умовах чехословацький президент вважав за доцільне домовитися про нейтралітет Радянського Союзу протягом певного періоду часу, уважно стежити за подіями, нічого не робити проти нього і готуватися до можливої зміни курсу його дій пізніше. Окупацію Радянським Союзом східних частин тодішньої Польщі та країн Балтії він розцінював не просто як бажання захопити певні території, але й зайняти вигідні позиції для подальшої участі у світовій боротьбі. На повторній зустрічі із І. Майським Е. Бенеш висловив побажання, щоб радянські війська зупинились на словацьких кордонах, переконуючи в здатності в майбутньому домовитись з Радянським Союзом про територію Підкарпатської Русі [2, с.44].

Радянсько-фінська війна лише підтвердила міркування автора, що Радянський Союз послідовно і прямо переслідує свою мету і, незважаючи на німецько-фінський союз і, взагалі, зусилля Німеччини, хоче територіально і потужно захистити себе від Німеччини в усіх напрямках. Е. Бенеш наголошував усім своїм співробітникам, щоб вони постійно залишалися дуже стриманими у своїй політичній орієнтації щодо Радянського Союзу, терпляче чекали, не поступаючись ні одній, ні іншій стороні, і особливо не піддавалися дуже активній антирадянській пропаганді, яка велася на Заході та в США з огляду на радянську війну з Фінляндією [2, с.53]. Паралельно із цим були налагоджені таємні контакти із радянською розвідкою, в процесі яких Е. Бенеш дізнався про підтримку військ дивізії Л. Свободи в СРСР, окрім того, радянське керівництво посприяло переправленню двох загонів чехословацьких солдатів на Близький Схід. Ці аргументи остаточно переконали автора в тому, що СРСР незабаром вступить у війну проти Німеччини. Ініціатором при цьому, на думку Е. Бенеша, виступлять самі німці [2, с.54]. Подібні думки Е. Бенеш намагався навіяти і очільнику польського еміграційного уряду - генералу Владиславу Сікорському. Однак останній категорично не хотів чути про майбутній союз із радянською державою, орієнтуючись лише на Англію та США [2, с.55].

На початку березня 1941 р. Е. Бенеш вже володів точною інформацією про напад Німеччини на СРСР. Звістки про це надходили від підпільників із Праги, а також українських емігрантів. Інколи такі дані підтверджували чехословацькі комуністи. Датою початку подій визначалося 15 травня, про що Е. Бенеш повідомив як англійців з американцями, так і Радянський Союз. Автор стверджує, що, на відміну від англійської і польської розвідки, які пророкували,

що Радянський Союз буде завойований за 8-10 тижнів, він вірив у можливості радянської держави протистояти нацизму і переконував в цьому Вінстона Черчилля під час особистих зустрічей. Оцінюючи стан радянських повітряних сил і військової промисловості як задовільний, він допускав значні успіхи німецьких військ на початку війни, однак був переконаний, що в результаті на них будуть очікувати величезні розчарування. Про це він підтвердив у своїй промові по радіо 24 червня 1941 р. Він зазначив, що початок війни з Радянським Союзом повністю відновлює його колишні відносини із Чехословаччиною[2, с.59] Як підтвердження, 5 липня 1941 р. радянський посол в Лондоні передав йому, що радянське керівництво повністю підтримує незалежність Чехословаччини і не буде втручатися в її внутрішні справи. Чехословацькому послу було запропоновано повернутися до Москви. Дано дозвіл на формування чехословацьких частин на східному фронті. Ці умови згодом були зафіксовані у новому радянсько-чехословацькому договорі, підписаному 18 липня 1941 р. [2, с.62].

Висвітлюючи роль США у Другій світовій війні, Е. Бенеш передусім акцентує увагу на значенні особистості президента Ф.Д. Рузвельта, який був щирим демократом та далекоглядним практичним політиком і якому була «фізично огидна нацистська доктрина вищості німецької раси». Йому вдалося змінити законодавство про нейтралітет США у європейській війні, а також ініціювати закон про лендліз, завдяки якому союзники отримали значну військову, фінансову та продовольчу допомогу. На запрошення американського президента 6 травня 1943 р. Е. Бенеш вирушив до США. Під час перебування у Вашингтоні чехословацький президент упродовж травня-червня провів ряд зустрічей з американськими та канадськими політиками, під час яких останні запевнили Е. Бенеша у невизнанні мюнхенських домовленостей. У процесі розмови були порушені проблеми східного кордону Європи із Радянським Союзом, післявоєнного розвитку Франції та її колоній в Африці [2, с.68]

Одним із завдань закордонних поїздок Е. Бенеша було заручитися підтримкою провідних західних країн щодо ліквідації мюнхенських домовленостей. Однак, як виявилось, це питання було не з простих, оскільки при владі в багатьох державах були діячі, причетні свого часу до їх укладення. Окрім того, невизначеність відносин західних держав до Радянського Союзу, проти якого Мюнхенський диктат також був явним порушенням, так само як і проти Чехословаччини, спонукала керівництво західних демократичних держав діяти стримано, іноді навіть неприйнятно.

Саме тому боротьба за публічне та обов'язкове скасування Мюнхенського диктату була надзвичайно складною навіть тоді, коли, завдяки німецькій військовій політиці, виникли необхідні політичні та юридичні підстави, а сам правовий статус мюнхенських домовленостей був навмисно, грубо та цинічно знищений самим Берліном. Е. Бенеш зумів переконати союзників, що Мюнхенська угода не є чинною, оскільки її було укладено під тиском на чехословацький уряд та з грубим порушенням чехословацької конституції та зрештою насильницьким захопленням Чехословаччини у березні 1939 р.. У переговорах із Молотовим, Е. Бенеш добився визнання радянською державою Чехословаччини в домюнхенських кордонах. Згодом подібне визнання надійшло від уряду Великобританії. Обмін угодами відбувся в червні-липні 1942 р. [2, с.70]. Лише 8 червня 1944 р. офіційні домовленості були оформлені із Францією, яку представляв Шарль де Голль - очільник уряду у вигнанні[2, с.82].

Після юридичного скасування Мюнхенської угоди належало вирішити проблему чеських німців, які поділяли політику нацистів на окупованих територіях. З самого початку Е. Бенеш розпочав перемовини із представниками різних німецьких демократичних партій, які знаходились в еміграції. Зустрічі та бесіди тривали від початку війни і все більш конкретизувались із наближенням поразки нацистів. Упродовж 1942-43 рр. чехословацький президент мав бесіди із Рузвельтом, Сталіним та Молотовим, які підтримали пропозицію про виселення німців із чехословацьких земель до Німеччини. Остаточно на міжнародному рівні це питання було вирішено на Потсдамській конференції та реалізовано упродовж 1945-46 рр. під контролем США [2, с.80].

При вирішенні питань післявоєнного устрою Чехословаччини Е. Бенеш прагнув заручитись підтримкою Радянського Союзу. З цією метою 12 грудня 1943 р. між цими країнами був підписаний попередньо узгоджений договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. Укладений на 20-річний термін із автоматичним пролонгуванням він передбачав, передусім, постійний захист від нового сплеску пангерманізму, гарантував непорушність кордонів між трьома слов'янськими країнами (Чехословаччиною, Польщею та СРСР). Укладенню передували переговори чехословацького президента із Сталіним, Молотовим, Калініним, Ворошиловим [2, с.92].

Задоволений результатами переговорів та спільністю поглядів на врегулювання післявоєнних проблем, Е. Бенеш бачив подальшу співпрацю обох держав у рожевих тонах. Він був переконаний, що

радянська імперія змінилася і стала децентралізованою, з фіксованим місцем для інших радянських народів у дусі нової народної демократії. Він вважав, що після війни Радянський Союз, як економічно так і соціально збереже повністю радянську систему, але політично оновиться і, ставши на чолі слов'ян, займе цілком нове становище в світі. З чехословацького боку були запропоновані проекти договорів про економічне та військове співробітництво. Чехословацький президент наївно вірив, що Радянський Союз буде завжди дотримуватись встановлених домовленостей. В якості аргументу автор наводить приклад, що «за всю зустріч не було жодного випадку, коли б наші партнери не наголошували, коли це було доречно, що наші внутрішні справи їх не стосуються і вони не будуть у них втручатися». Він просто не уявляв, скільки в майбутньому буде коштувати таке втручання. Цікаво й те, що вже під час зустрічей Сталін заручився підтримкою Е. Бенеша щодо можливості вступу Червоної армії на територію Чехословаччини. Щоправда чехословацька сторона висловила побажання, щоб разом із радянськими підрозділами у звільненні брали участь і чехословацькі, проти чого радянський диктатор не заперечив. Усі ці деталі були передбачені в додатковому договорі від 8 травня 1944 р. [2, с.97].

Сталін поцікавився у Бенеша, чи зможе Радянський Союз мати такі ж домовленості із польським урядом в Лондоні, на що останній відповів ствердно, переконуючи, що прем'єр-міністр Миколайчик та інші є щирими демократами. Він просив Москву погодитися на можливе відновлення дипломатичних відносин після добре відомого Катинського інциденту, чітко повідомити свою політику щодо Польщі, Німеччини, Чехословаччини, надати гарантії, що Радянський Союз не буде втручатися в польські справи. Після від'їзду із СРСР Е. Бенеш мав зустріч із Черчиллем, оскільки останнього надзвичайно цікавила позиція Радянського Союзу щодо польського питання. Згодом з цього приводу Бенеш мав зустрічі із Іденом та Миколайчиком. Він повідомив, що Москва готова до переговорів з Миколайчиком, якщо він переформатує уряд та виключить із нього ворожі до Радянського Союзу елементи. СРСР наполягав на кордоні по лінії Керзона, однак не виключав територіальні компенсації Польщі за рахунок Німеччини. Радянський Союз зобов'язувався не втручатися у внутрішні справи Польщі, не проводити більшовизації та радянизації [2, с.98]

У Москві Е. Бенеш також мав зустріч із чехословацькими комуністами, яких представляв К. Готвальд. Останній закликав провести в Чехословаччині після війни «справжню революцію»

проти німців та інших злочинців. Для цього потрібно створити національні комітети, які стануть осередками революційної політичної адміністрації. Чехословацький президент не заперечив це, однак послався на необхідність всенародного обговорення. На його думку, головною турботою і завданням буде запобігання правовому та адміністративному хаосу та швидка заміна попереднього правопорядку новим постреволуційним правовим порядком. К. Готвальд також порушив питання про майбутню партійну структуру, стверджуючи про необхідність дотримання соціалістичної більшості та наступу на позиції правого довоєнного блоку. На питання, чи погодяться комуністи на об'єднання із соціалістами, Бенеш не отримав ствердної відповіді. У дискусії вперше постало питання про національний фронт: правлячим партіям необхідно буде після визволення створити єдиний національний фронт, спільно сформулювати єдину післяреволюційну програму і солідарно взятися за її здійснення. Потім обговорювалося питання виборів. Бенеш наполягав, що вибори мають бути призначені та проведені не пізніше шести місяців після закінчення війни. Заперечень проти цього не було. Тоді виникло питання про те, як буде сформовано перший уряд, практично, хто буде прем'єр-міністром. К. Готвальд вимагав, щоб перший прем'єр-міністр був лівим, оскільки можна з упевненістю припустити, що після революції відбудеться зрушення вліво, з чим Бенеш теж погодився. Однак на той час між сторонами залишалося чимало спірних питань, які мали бути вирішені в умовах подальшої війни з Німеччиною. Поки що московські комуністи не бажали приєднуватися до лондонського уряду [2, с.100]

Аналізуючи зміни, які сталися в Радянському Союзі за час війни, Е. Бенеш акцентує увагу на розпуску Комуністичного інтернаціоналу, нове ставлення до православної церкви, пожвавлення культурно-мистецького та літературного життя, поглиблення радянського патріотизму, прихильне ставлення до слов'янської політики. Підсумовуючи, він стверджує, що це була «нова внутрішня та міжнародна ситуація держави, яка вийшла з ізоляції, пробивалася до визнання та нового становища у світі, який їй належав, і яка усвідомлювала свою нову силу та могутність, а також свою нову міжнародну відповідальність за Європу та світ і за їхній мир». Автор переконує, що якби доктрина на зближення Європи з Радянським Союзом була реалізована раніше, то можливо б вдалося уникнути Другої світової війни [2, с.101].

Таке зближення, на думку автора позитивно позначиться на змінах в радянській державі, оскільки головним питанням для неї

буде: яким шляхом йти далі, щоб продовжити і назавжди зберегти цю нову світову позицію? Тому цілком природно, що вона просить інших з розумінням і толерантністю ставитися під час критики її режиму та її методів. Так само вона має виявляти таке ж розуміння і таку ж терпимість у своїй критиці інших режимів та їхніх методів. Повне й остаточне визнання та повага до принципу, що кожна вільна держава повинна йти шляхом, який їй найкраще підходить, є необхідною умовою для будь-якої мирної співпраці у світі. Інакше весь розвиток подій знову призведе до війни, і до війни, страшнішої за попередню. Тому основним своїм завданням як керівника держави, Е. Бенеш вважав баланс між Сходом та Заходом [2, с.101].

Нерідко, прогнозуючи майбутній шлях цивілізаційного розвитку своєї країни, Е. Бенеш ставив перед собою питання: ми нація східної чи західної культури? І кожен раз переконувався, що питання поставлено не зовсім коректно, оскільки в ньому не йшлося про зміну цієї культурної орієнтації. Він вважав, що культурний розвиток нації «не є цінністю, що обмінюється, як пальто, і навіть не з дня на день або з року в рік і відповідно до якогось негайного політичного режиму. Культурний розвиток нації - це багатовікові цінності, які створюються століттями і не зникають, вони ще розвиваються і лише поступово і дуже повільно пристосовуються до нових культурних фактів і цінностей. Такий соціологічний розвиток кожної національної культури, тому говорити про зміну національної культурної орієнтації є неправильним. Адже, на думку автора, в чехословацькому культурному розвитку ніколи не переставав діяти один великий факт, який завжди тривав і продовжується, тобто те, що вони завжди свідомо йшли за загальною і універсальною тенденцією, тобто не тільки західним розвитком і прогресом, але також і східним. Е. Бенеш прогнозував, що, можливо, в той чи інший момент після війни вони зможуть поглибити культурні стосунки зі Сходом дещо більше, ніж культивували їх, особливо в останні двадцять років перед війною. Найкращим доказом цього, на його думку, є постійно повторюване відношення до німецької культури: ми завжди свідомо реагували на неї - навіть якщо це часто надихалося переважно національним почуттям - свідомо пристосовуючись до французької та англосаксонської культури, але також і до російської. Культура, тим самим інстинктивно виявляючи свої багатовікові намагання, змушувала націю не просто рабськи наслідувати культурні та інші цінності того чи іншого народу, а культивувати культуру й прогрес універсальний і відверто глобальний, пристрасно й завзято тримаючись за свої національні

форми. Виходячи з цього, на питання: Захід чи Схід? - він свідомо відповідав: і Захід і Схід [2, с.102].

На переконання Е. Бенеша, в таких випадках йшлося не про трансформацію культур і національних орієнтацій, а про фундаментальну і свідому трансформацію політичних і соціально-економічних режимів. Звичайно, ця глибока зміна також матиме певний вплив на національні та культурні орієнтації та вплине на них багатьма способами. За прогнозом автора, після війни система політичної демократії і система радянського соціалізму залишаться - спочатку як союзники, потім як суперники. Чи зможуть вони жити разом і пліч-о-пліч? Чи будуть вони співпрацювати чи принаймні терпіти один одного? Чи триватиме боротьба між ними до падіння того чи іншого, можливо, після деякого часу відпочинку, який обом знадобиться для внутрішнього відновлення й зміцнення після виснаження від війни, а потім обидва знову кинуться в нову велику боротьбу?

Адже, розмірковує автор, послідовний теоретичний марксизм повинен вірити в остаточну ліквідацію системи буржуазного капіталізму, а теоретичний комунізм веде і тому продовжить свою боротьбу за перемогу безкласового соціалістичного суспільства. Чи поведе він його навіть після цієї війни через величезні зміни, які вона принесла? І чи підтримуватиме її в цій боротьбі на міжнародному рівні радянська держава, незважаючи на те, що вже сталося в сьогоднішній війні? Згідно з відповідями на ці запитання, практичні відносини між західноєвропейськими демократіями та демократією природно розвиватимуться після цієї війни [2, с.102]. Відповідаючи на всі ці питання, з огляду на міжнародне становище, автор вважав, що мирна співпраця між обома системами можлива, що вона є правильною і необхідною. В результаті це привело б до їхнього подальшого тимчасового зближення один з одним, а нарешті, можливо, до постійного, вирівнювання та пристосування в розвитку [2, с.102].

Завершуючи свої спогади, Е. Бенеш задається питанням, чи продовжуватиметься розвиток обох політичних систем до остаточної насильницької кульмінації, чи обидві сторони, продовжуючи хизуватися своєю революційною силою чи атомними бомбами, а також наголошуючи на справжніх чи лише припущених слабкостях свого опонента, самі повернуться до державницької політики на важкий час війни, яка зупинить і поверне її в потрібне і вигідне для обох сторін русло? «Якщо ні, то горе, горе без різниці всім нам! Або від відповіді на це фундаментальне питання залежить мир і доля

всього світу, його розумний чи бурхливий і нещасливий подальший розвиток [2, с.103]».

Окрім власне спогадів, до другої книги включені також тексти, які залишені Е. Бенешем та його співробітниками на різних стадіях розробки. Один із них, стосується взаємовідносин Чехословаччини та Польщі в роки війни. Так Польща продемонструвала свою недружелюбність до Чехословаччини, коли в період мюнхенських подій окупувала Тешинську область, крім того вона підтримала угорські вимоги щодо відокремлення Підкарпатської Русі. Польський уряд Бека з крайньою недоброзичливістю поставився і до закордонного чехословацького руху. Однак Е. Бенеш сподівався, що з початком Другої світової війни Польща обов'язково зазнає великого політичного та соціального відродження, усуне залишки своєї реакційної фашистської системи та прийде до більш справжнього народно-демократичного уряду, незасліпленого фанатизмом і буде краще розуміти цінність чехословацько-польської дружби. Він бачив у цій війні унікальну нагоду раз і назавжди покінчити з тим, що було між країнами, і розпочати нову еру польсько-чехословацьких відносин, заснованих на справжній дружбі наших двох народів і тісне взаємне політичне, військове та економічне співробітництво в майбутньому. Саме тому, вже на початку війни чехословацький президент надіслав уряду Польщі телеграму, пропонуючи співпрацю. Однак контакти були започатковані лише після поразки Польщі та зміни режиму Бека. Вже в жовтні 1939 р. Е. Бенеш зустрівся із генералом Владиславом Сікорським, який очолив уряд у вигнанні. Польща одразу визнала чехословацький національний закордонний комітет [2, с.105].

Наступний етап відносин розпочався вже після капітуляції Франції, коли було укладено спільну декларацію від 11 листопада 1940 р. В ній йшлося про тісну економічну та політичну асоціацію обох незалежних держав після закінчення війни. Згодом 10 січня 1941 р. за домовленістю міністрів закордонних справ були створені змішані польсько-чехословацькі комітети для подальшої співпраці. Річна робота цих комітетів завершилася в січні 1942 р. публікацією протоколу, який підсумовував у чотирнадцяти пунктах головні принципи, на яких має будуватися майбутня конфедерація Чехословаччини та Польщі. В той же час, як згадує Е. Бенеш, його неприємно вразила відмова В. Сікорського засудити незаконне захоплення поляками Тешинської області, викладена в листі від 25 липня 1942 р. Така позиція Польщі на деякий час пригальмувала переговори про спільний союз. Після того, як польський уряд у Лондоні розірвав відносини із Радянським Союзом через

оприлюднену інформацію про події у Катині, подальшої перспективи двосторонніх відносин між Польщею та Чехословаччиною вже не було [2, с.109].

Окремий аспект спогадів Е. Бенеша стосується проблеми військової участі Чехословаччини у складі союзних армій. Автор зазначає, що під час мобілізації у вересні 1938 р. чехословацька армія була достатньою мірою боєздатною, складалася із 45 вищих з'єднань, розділених на 4 армії та резерв головного управління. Мобілізована армія нараховувала близько 1,4 млн осіб і була повністю озброєна і навчена. Після остаточної окупації Чехословаччини, армія, на той час уже відносно слабка, була розформована за наказом Берліна, а її багате, сучасне озброєння та техніка перейшла до німецької армії, яка таким чином отримала можливість негайно озброїти близько 40 німецьких частин [2, с.112].

Відразу після 15 березня 1939 р. чехословацькі солдати усіх рангів намагались перебратись за кордон, щоб брати участь у боротьбі проти німецького експансіонізму в конфлікті, який, безумовно, очікувався. Окрім того, французька армія дала згоду прийняти чехословацьких солдатів до іноземного легіону з обіцянкою, що в разі війни з Німеччиною вони будуть відпущені до чехословацьких військ. Більшість солдатів виїхала через Польщу, де в Бронівце під Краковом розташувався військовий табір. Чехословацьких солдатів збирали, а потім масово перевозили до Франції, де вони приєднувалися до Іноземного легіону. Після початку німецько-польської війни чехословацькі солдати виїжджали нерідко з великими труднощами і стражданнями через Угорщину, Румунію, Югославію, Грецію, Туреччину, Сирію до Франції. Наприкінці липня 1939 р. чехословацькими солдатами зацікавилася польська військова адміністрація. Авіаторам і спеціалістам-технікам було запропоновано вступити до польської армії за контрактом. У той час також поширилася новина про те, що польський уряд прихильно ставиться до створення чехословацьких легіонів у Польщі. Командувачем цих легіонів був Лев Прхала, який на той час уже перебував у Польщі. І те й інше мало значний вплив на приїзд чехословацьких вояків до Польщі та їх подальший виїзд до Франції. Коли стало зрозуміло, що переправляти вояків на Захід вже неможливо, було вирішено залишити їх у Польщі, забезпечивши їх організацію.

На початку війни указом Президента Республіки Польщі від 3 вересня 1939 року на території Польщі було створено «Легіон чехів і словаків». Однак, через відсутність озброєння легіон в бойових діях майже не брав участі. Частина війська на чолі з підполковником

Л. Свободою були інтерновані радянськими військами, інша частина перетнула кордон Румунії. Інтерновану в СРСР групу за проханням Е. Бенеша через Туреччину та Сирію було переведено до Франції. Друга група була залишена в СРСР. Із капітуляцією Франції майже половину чехословацької дивізії вдалося переправити до Англії [2, с.114].

Після початку німецько-радянської війни у Москві була створена «Чехословацька військова місія» для контактів і переговорів з радянською військовою владою, для керівництва військовими справами та організації чехословацьких частин на Радянській території. 27 вересня 1941 р. у Москві була підписана спеціальна чесько-словацько-радянська військова конвенція. Вона передбачала, що чехословацькі частини, організовані на радянській території, є частиною єдиних збройних сил суверенної Чехословацької Республіки, до складу якої входять і чехословацькі військові частини у Великій Британії. В оперативних справах вони підпорядковувалися Радянському Верховному Командуванню, в організаційних і особистих справах, які повинні бути вирішені за взаємною згодою, – головнокомандувачу чехословацьких збройних сил, яким був ген. Інгр. Основу чехословацьких підрозділів у Радянському Союзі складала решта групи підполковника Л. Свободи. Наприкінці 1941 року радянське військове керівництво визначило центром гарнізону новосформованої частини місто Бузулук Куйбишевської області на сході європейської частини Росії. Однак обмежена чисельність підрозділу дозволила сформувати лише окремий піхотний батальйон, а з решти - запасну дивізію. Під час організації підрозділу для медичної та допоміжної служби було задіяно також близько 30 жінок. На початку грудня 1942 року піхотний батальйон негайно вирушив на фронт, де мав завершити навчання у взаємодії з іншими озброєннями та в більших частинах. Перед від'їздом йому вручили полкову хоругву. Вже на початку березня 1943 року стрілецький батальйон був перекинутий в район села Соколова, де 8 березня 1943 року пройшов перше бойове хрещення[2, с.114].

Належну увагу довоєнна Чехословаччина приділяла і розвитку авіації. Це питання знайшло повну підтримку парламенту та відповідних урядових кіл. З технічного боку кількість заводів, що виробляли літаки, зросло до семи, крім трьох заводів, що виробляли авіаційні двигуни, і багатьох інших, які виробляли авіаційні прилади та авіаційне обладнання. Чисельність ВПС Чехословаччини швидко збільшувалася. До Мюнхена і до 15 березня 1939 р. вони мали близько 56 ескадриль, а кількість керівного складу авіації

перевищувала 2500 осіб. Відчувалась потреба мати якомога більший штат підготовлених пілотів: була організована акція «1000 пілотів», а Ліга авіації імені Масарика дуже популяризувала вітрильний спорт. Створено ряд аероклубів, оснащених хорошими шкільними та спортивними літаками. Чехословацька спортивна авіація мала всесвітнє визнання і завжди займала почесні місця на міжнародних змаганнях.

Комерційний повітряний транспорт постійно розширювався і, окрім внутрішніх повітряних маршрутів, було встановлено регулярне повітряне сполучення з Лондоном, Москвою, Парижем, Римом, Брюсселем, Амстердамом, Варшавою, Бухарестом. Для захисту суверенних прав держави в повітрі, підтримки порядку і безпеки в цивільній авіації в 1935 році було створено четницьку авіацію за прикладом інших - авіаційно передових держав, а 14 четницьких повітряних патрулів було оснащено необхідним авіаційним матеріалом і персоналом. У 1938 році, в очікуванні війни, уряд уклав угоди про французьку та радянську повітряну допомогу. З Радянським урядом було домовлено про більшу поставку бомбардувальників. У 1937 і 1938 роках тривала робота по обладнанню цілком сучасних аеродромів, і всі приготування були закінчені до Мюнхена, щоб кількість аеродромів відповідала тій відносній кількості аеродромів, які мали Німеччина чи Франція. Після вторгнення нацистів чехословацькі збройні сили поступово були ліквідовані. Увага німців була спрямована на авіаційний персонал, з очевидним намаганням використати його вигідно для Німеччини. Результат акції був невдалим для німців: багато літаків просто зникали під час перших польотів і приземлялися в Польщі та Радянському Союзі. В інших випадках вони були настільки пошкоджені під час зльоту та посадки, що стали непридатними для польоту. Після цих невдалих спроб Міністерство авіації Рейху остаточно відмовилося від ідеї використання чехословацьких авіаторів. Частина авіаторів записалася до польських військово-повітряних сил і одразу взяла участь у боях у Польщі проти німців, але більшість із них вирушили безпосередньо до Франції, що ще до початку війни дозволило їм увійти до Іноземного легіону. Загалом у боях у Франції брали участь близько 210-240 бійців чехословацької авіації. Після капітуляції Франції біля 1000 авіаторів зуміли перебратися до Великобританії. 12 липня 1940 року була заснована перша чехословацька винищувальна ескадрилья «310», більшість членів якої брали участь у «битві за Британію». 5 вересня 1940 року була створена 312-та винищувальна ескадрилья, а 10 травня 1941 року – 313-та чехословацька винищувальна ескадрилья. Обидві

винищувальні ескадри брали участь в рейдах на окуповану Францію, супроводжуючи бомбардувальники, нальоти на кораблі і т. д. 10 вересня 1940 р. було створено чехословацьку бомбардувальну ескадрилью № 311 [2, с.119-123].

До книги спогадів Е. Бенеша вміщено матеріали, що стосуються організації чехословацьких органів державної виконавчої влади за кордоном. Ще у квітні 1940 р. чехословацький президент клопотав перед британським урядом про визнання не тільки чехословацького уряду, але й цілої чехословацької державної установи, забезпечуючи таким чином теорію юридичної безперервності республіки. 22 липня 1940 р. був призначений прем'єр-міністр уряду Я. Шрамек. 27 жовтня 1941 р. склад уряду було розширено. 12 листопада 1942 року весь уряд пішов у відставку через деякі особисті розбіжності в кабінеті. Е. Бенеш визнає, що був час, коли робота уряду була не досить ефективною, але, враховуючи загальну ситуацію та умови, в яких він працював, він дійсно виконав велику роботу та успішно впорався зі своїм історичним завданням. Для закордонного уряду була важливою проблема законодавства. Для цього і було створено Державну раду як політичний консультативний і урядовий контрольний орган, що нагадував парламент, хоча й з неповними функціями. Це надавало демократичного характеру діяльності уряду та президента [2, с. 129].

Закордонний уряд підтримував зв'язки із підпільним рухом у Чехословаччині, який виник одразу після окупації Праги. Група осіб, яка знаходилась в окупованій Чехословаччині постійно інформувала уряд про ситуацію в країні. Для більш безпечного обміну інформацією було прийняте рішення про організацію телеграфного зв'язку.

Е. Бенеш намагався впливати і на діяльність уряду Протекторату Богемії та Моравії на чолі з державним президентом Е. Гахою, вимагаючи від них припинити співпрацю із нацистами та піти у відставку. Адже своєю співпрацею вони створювали у світової громадськості враження, що чехи та їхній уряд задоволені своїм становищем і що вони вважають свою позицію остаточно виправданою та погоджуються на протекторат і врегулювання долі чеської держави і нації під німецьким пануванням. Німці, на підставі цього ж мали змогу обґрунтовувати тезу, що територія протекторату не є військово окупованою країною, а що за вільним рішенням компетентної посадової особи, законного президента, і за згодою відповідного уряду ця країна добровільно увійшла до союзу Рейху як його автономна частина. Тому на думку Е. Бенеша, добровільна

відставка президента Е. Гаха та прем'єр-міністра А. Еліаша зруйнувала б плани нацистів, які б змушені були запровадити військову адміністрацію. Однак останні не розуміли такої позиції і відмовилися, переконуючи, що такий крок буде лише на шкоду чехам та словакам. Водночас, Е. Бенеш з повагою ставився до празького уряду та Е. Гаха під час своїх прямих контактів. Він давав точні відомості, поважав їхню більшу обізнаність у домашніх умовах, радив і ніколи не наказував, переконував, навіть благав. Він пояснив відповідальність, яку несуть перед собою Е. Гаха та його уряд перед нацією [2, с. 132-134].

Після приїзду до Праги Р. Гайдріха та призначення його заступником протектора, А. Еліуша за зв'язок із Рухом опору було арештовано, а невдовзі після замаху на Р. Гайдріха - розстріляно. В таких умовах подальше перебування Е. Гаха на посаді було визнано неприпустимим. Тому з цього часу будь-які контакти між закордонним лондонським урядом та урядом у Празі припинилися. З цього моменту нацисти використовували Е. Гаха як символ пропагованого «протекторатського патріотизму в Німецькій імперії». Це зловживання досягло свого найвищого рівня після вбивства Р. Гейдріха та його смерті, які збіглися з державними святкуваннями 70-річчя Е. Гаха. У промові по радіо 30 травня 1942 року він різко засудив як вбивство, так і діяльність уряду Е. Бенеша у вигнанні.

Аналізуючи державну та політичну діяльність Е. Бенеша напередодні та в роки Другої світової війни, не можна не відзначити ту важливу роль, яку відіграв другий президент у створенні та збереженні державних інституцій чехословацької республіки за кордоном, налагодженні дипломатичних відносин із провідними європейськими державами, завдяки яким, після перемоги над нацизмом, постане незалежна Чехословацька держава. Його особисті контакти з європейськими та американськими та радянськими лідерами, що супроводжувались особистими зустрічами та тривалими бесідами створили міцне підґрунтя для повоєнної дипломатії та визначенні місця Чехословаччини у системі післявоєнних міжнародних відносин. Водночас, розглядаючи Мюнхенську угоду 1938 р. як зраду інтересів Чехословаччини з боку європейських демократій, Е. Бенеш невиправдані надії покладав на дружні стосунки із Радянським Союзом. Не усвідомлюючи до кінця суті радянського тоталітаризму, він сліпо вірив, що війна та вплив західних країн суттєво демократизують радянську державу, яка у своїй зовнішній політиці сповідуватиме загальнолюдські цінності. Така помилка коштувала йому не лише політичної кар'єри, але й життя. Прозріння прийшло до нього лише після «лютневого

перевороту» 1948 р., коли він своїм підписом по суті був змушений легітимізувати новий комуністичний уряд в Чехословаччині. Навіть його відмова підписати нову комуністичну конституцію у травні 1948 року, котра, фактично, скасовувала демократію в країні вже ні на що не впливала. 7 червня 1948 року він подав у відставку, а вже 3 вересня помер у маєтку в містечку Сезімово Усті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Beneš, E. Paměti: T. 1. Mnichovské dny. W M. Hauner (Red.). Praha: Academia, 2007. 476 s.
2. Beneš E. Paměti II. Od Mnichova k nove valce a novemu vítězství. W M. Hauner (Red.). Praha: Academia, 2007. 476 s.
3. Beneš E. Paměti III. Dokumenty. W M. Hauner (Red.). Praha: Academia, 2007. 618 s.